

ADAM CZUDEK

Uniwersytet Rzeszowski

ENDOGENICZNE UWARUNKOWANIA ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH (PRZYKŁAD PODKARPACIA)

Abstract: Endogenic Determinants of Rural Areas Development (Case of Podkarpace Region). The main aim of this paper is to analyze the role of local economy structure and close localization to the urban agglomeration as the important endogenic factor of rural areas development. There were three types of rural areas chosen to analysis: mountain areas as an example of tourism function, peripheral areas with domination of agricultural activity and suburban areas. All of them are in the Podkarpace region which is the most rural region in Poland (60% of population live in rural communities and most of territory is under the different forms of environment protection).

For measuring the level of rural development were used: investment expenditures percentage in local governments budget, percentage of EU funds in local governments incomes, structure of agricultural land, an unemployment rate and entrepreneurship indicator.

The most important factor of endogenic development, according to this research was the suburban localization. Touristic function and rural activities have similar influence to local development, but it is less important determinant than urban agglomeration impact.

Wstęp

Problematyka rozwoju obszarów wiejskich należy do istotnych kwestii podejmowanych w pracach naukowych z zakresu gospodarki regionalnej i przestrzennej, a także ekonomii rolnej. Jest kilka przyczyn uzasadniających potrzebę zainteresowania taką tematyką:

- dysproporcje między obszarami wiejskimi i zurbanizowanymi pod względem poziomu rozwoju gospodarczego i jakości życia mieszkańców;
- zmiany struktury gospodarki wiejskiej sprowadzające się przede wszystkim do zmniejszenia roli rolnictwa jako dziedziny działalności gospodarczej na wsi na rzecz nierolniczych sfer działalności;
- dynamika i efekty procesów migracyjnych ze wsi do miast, a także – w niektórych typach obszarów wiejskich – w kierunku przeciwnym;

- znaczenie zmian gospodarczych i społecznych na wsi dla kształtowania walorów przyrodniczych i krajobrazowych środowiska wiejskiego oraz zachowania tożsamości kulturowej mieszkańców wsi;
- silne wewnętrzne zróżnicowanie struktury gospodarczej i społecznej obszarów wiejskich nie tylko w skali krajowej i międzyregionalnej, ale także w ramach poszczególnych regionów.

Problemy obszarów wiejskich można zatem analizować i oceniać z różnych punktów widzenia, akcentując wielorakie aspekty tego zagadnienia. W każdym jednak przypadku istotna jest próba identyfikowania roli endogenicznych czynników rozwoju obszarów wiejskich, bo ich uruchamianie jest jednym z podstawowych warunków przyspieszenia przemian rozwojowych i poprawy spójności regionów.

Mając na uwadze powyższe okoliczności, podjęto próbę oceny warunków rozwoju różnych typów obszarów wiejskich, ze szczególnym uwzględnieniem warunków endogenicznych.

W badaniach wyodrębniono trzy typy obszarów wiejskich, stosując podział według gmin, jako najmniejszych jednostek administracyjnych i samorządowych. Wydzielono trzy typy gmin:

- podmiejskie – położone w sąsiedztwie miasta wojewódzkiego, będącego centrum gospodarczym i kulturowym regionu, z wyodrębnieniem gmin bezpośrednio sąsiadujących z miastem i pozostałych należących do tego samego powiatu;
- rolnicze – położone peryferyjnie wobec miasta wojewódzkiego, z dużym udziałem rolnictwa w strukturze gospodarki;
- turystyczne – o dużych walorach przyrodniczych i krajobrazowych, położone w regionie górskim.

Przedmiotem analizy były obszary wiejskie woj. podkarpackiego, które charakteryzują się największym odsetkiem ludności wiejskiej w Polsce, a poza tym są mocno wewnętrznie zróżnicowane pod względem poziomu rozwoju gospodarczego i jakości życia mieszkańców.

1. Endogeniczne czynniki rozwoju obszarów wiejskich

Problematyka rozwoju obszarów wiejskich wpisuje się bezpośrednio w nurt zagadnień dotyczących uwarunkowań rozwoju regionalnego, bo w większości regionów obszary wiejskie mają istotny udział zarówno pod względem liczby mieszkańców, jak też zasobów ziemi i kapitału. Zgromadzony jest tam zatem na ogół duży potencjał ekonomiczny i społeczny, którego wykorzystanie ma wpływ na dynamikę i kierunki rozwoju całych regionów.

Istotnym problemem większości regionów jest duże wewnętrzne zróżnicowanie przestrzenne, w tym między stanem gospodarki i jakością życia na obszarach zurbanizowanych i terenach wiejskich. Ponadto, charakterystyczne jest mocne wewnętrzne zróżnicowanie obszarów wiejskich z wyraźnie widoczną tendencją zmian

struktury gospodarczej, społecznej, demograficznej i zawodowej tych obszarów. Dynamika tych procesów pozostaje w związku ze specyficznymi cechami różnych typów obszarów wiejskich. W literaturze podkreśla się wieloaspektowość zmian, które dotyczą zasobów wytwórczych, struktury gospodarki, środowiska przyrodniczego, czy popytu na dobra dostarczane przez obszary wiejskie. Zmiany takie są obserwowane w różnych państwach, co może świadczyć o ich coraz bardziej zglobalizowanym przebiegu¹. W niektórych regionach nasila się przy tym proces marginalizacji obszarów wiejskich. Wyróżnia się trzy typy marginalizacji obszarów wiejskich:

- zasobów ziemi, polegająca na tym, że część zasobów nie jest w ogóle wykorzystywana dla osiągnięcia jakichkolwiek korzyści, czego efektem jest powiększanie się terenów porzuconych;
- rolnictwa, której istota sprowadza się do wypierania rolnictwa jako dziedziny działalności gospodarczej i źródła dochodów, przez nierolnicze sektory gospodarki, co nie oznacza porzucenia ziemi rolniczej, ale jej zagospodarowanie przez np. zalesienie lub tworzenie obszarów chronionych;
- społeczności wiejskiej, przejawiająca się w zmniejszaniu się liczby mieszkańców, starzeniu się ludności, stagnacji gospodarki i braku zdolności innowacyjnych².

Każdy z typów marginalizacji występuje najczęściej w powiązaniu z innymi typami tego procesu, co nasila skalę i efekty stagnacji gospodarczej obszarów wiejskich.

Problem marginalizacji obszarów wiejskich jest widoczny w różnych państwach, w tym także w najwyżej rozwiniętych gospodarkach. Przykładem są Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, gdzie marginalizacja obszarów wiejskich przejawia się przede wszystkim w zmniejszeniu znaczenia rolnictwa w strukturze gospodarki wiejskiej i dochodów mieszkańców wsi. Proces ten ma dwa aspekty:

- przejmowanie części ziemi rolniczej na potrzeby budownictwa mieszkaniowego i postępująca urbanizacja obszarów wiejskich, co burzy tradycyjnie ukształtowaną strukturę ludności wiejskiej i jest powodem konfliktów między „nowymi” mieszkańcami wsi, którzy przenoszą się na wieś dla walorów środowiskowych i krajobrazowych, a właścicielami mocnych ekonomicznie gospodarstw rolnych, których aktywność gospodarcza oznacza często ingerowanie w środowisko przyrodnicze prowadzące do wielu negatywnych zmian;
- zwiększanie się liczby rodzin rolniczych, dla których gospodarstwa rolne przestają pełnić ważną funkcję dochodotwórczą, a stają się miejscem spędzania wolnego czasu (*hobby – type farms; lifestyle farms*). Rosnąca liczba tego typu gospodarstw oznacza zmniejszanie się roli rolnictwa w rozwoju lokalnej gospodarki, głównie z powodu słabego związku gospodarstw z rynkiem (niewielkie znaczenie zakupów środków produkcji i sprzedaży produktów rolniczych)³.

¹ Ilbery (1998), s. 3-7.

² Pinto-Correia, Breman (2008), s.18.

³ Duffy (2008), s. 77.

Wśród przyczyn wywołujących marginalizację obszarów wiejskich wymienia się ceny ziemi, jako jednego z podstawowych czynników wytwórczych. Efekty produkcyjne i ekonomiczne wynikające z angażowania zasobów ziemi w proces gospodarowania są zróżnicowane regionalnie, a także wewnątrz poszczególnych regionów (subregionalnie). Ziemia przynosząca rentę ekonomiczną wynikającą z atrakcyjności jej położenia ma wyższą cenę rynkową w porównaniu z działkami położonymi mniej korzystnie. Na obszarach wiejskich z zaawansowanym procesem marginalizacji, ceny ziemi (która jest głównie przeznaczona na cele rolnicze) są na ogół niższe w porównaniu z obszarami mającymi bardziej atrakcyjne położenie. Cena równowagi kształtuje się więc na relatywnie niskim poziomie, podobnie jak ceny środków produkcji fizycznie powiązanych z ziemią, tj. budynki i budowle rolnicze. Sprzedaż danego czynnika produkcji wiąże się więc z uzyskaniem mało atrakcyjnej ceny i niższego przychodu, co przemawia za opóźnieniem oferty podażowej przez zainteresowanych sprzedających. Słabość ekonomiczna wynika także z małej płynności rynku, niskiej podaży, a także niskiej atrakcyjności rynkowej zbywanych dóbr i niskiego popytu na nie⁴.

Podłożem powstawania obszarów marginalizowanych są także uwarunkowania społeczno-demograficzne, do których należą m.in: migracja ludności, niski poziom wykształcenia mieszkańców, niska jakość kapitału społecznego, czy mało efektywne działania instytucji.

Ze względu na to, że problem dysproporcji rozwojowych między regionami i subregionami, a także lokalnymi środowiskami występuje dość powszechnie w wielu państwach Unii Europejskiej, Komisja Europejska przyjęła w 2008 r. „Zieloną Księgę” w sprawie spójności terytorialnej, której wdrażanie ma umożliwić eliminowanie ograniczeń utrudniających poprawę spójności ekonomicznej i społecznej. Zgodnie z tym dokumentem każde terytorium ma prawo do harmonijnego i zrównoważonego rozwoju przez realizację czterech priorytetów:

- 1) eliminowanie dysproporcji między gęstością zaludnienia a możliwościami rozwoju gospodarczego i dostępnością miejsc pracy, co oznacza dążenie do policentrycznego rozwoju;
- 2) poprawę dostępności terytorialnej przez rozwój różnych środków komunikacji, w tym nowych technologii informatycznych;
- 3) rozwój współpracy między jednostkami terytorialnymi, w tym zwłaszcza w obszarach przygranicznych;
- 4) włączenie w proces rozwoju terytoriów o specyficznym uwarunkowaniu geograficznym⁵.

Poprawa spójności międzyregionalnej i wewnątrzregionalnej jest uwarunkowana nie tylko działaniami instytucji zewnętrznych, ale przede wszystkim powinna być wspierana przez uruchamianie i dynamizowanie endogenicznych czynników rozwoju, których działanie polega na wykorzystaniu wewnętrznego potencjału rozwojowe-

⁴ Musiał (2009), s. 94-97.

⁵ Korenik (2010), s. 123.

go. Rozwój endogeniczny nie wyklucza możliwości i potrzeby oddziaływania czynników zewnętrznych, ale – jak zauważa Gorzelak – regiony zacofane mogą zmniejszać dystans rozwojowy do regionów wyżej rozwiniętych tylko pod warunkiem przeprowadzania wewnętrznej restrukturyzacji i wzmocnienia potencjału endogenicznego, a także wystąpienia przynajmniej jednego z dwóch czynników egzogenicznych:

- pojawienia się zewnętrznego popytu na ich zasoby;
- uzyskania pomocy zewnętrznej, która powinna być wykorzystana na przyspieszenie i pogłębienie restrukturyzacji w celu lepszego dostosowania swoich cech do obowiązujących kryteriów lokalizacji⁶.

Istotne jest zatem pobudzanie działania endogenicznych czynników rozwoju, bo tylko optymalne proporcje między tymi czynnikami i zewnętrznymi formami wspierania obszarów słabo rozwiniętych, dają podstawę do przyspieszenia przemian rozwojowych i zmniejszania dysproporcji między obszarami dobrze rozwiniętymi i mającymi problemy rozwojowe (peryferyjnymi i zagrożonymi marginalizacją).

Endogeniczne uwarunkowania rozwoju gospodarki regionalnej i lokalnej są najczęściej klasyfikowane w dwie grupy: tradycyjne i nowoczesne.

Do pierwszej grupy zalicza się warunki ściśle powiązane z zasobami wytwórczymi, tj. ziemią i środowiskiem przyrodniczym, kapitałem ludzkim i rzeczowym. Charakterystyczne jest przy tym ilościowe podejście w ocenie znaczenia tradycyjnych uwarunkowań rozwoju endogenicznego, tzn. przyjmuje się założenie, że im większe są zasoby każdego z podstawowych czynników wytwórczych, tym większe potencjalne możliwości rozwoju na podstawie wewnętrznych czynników rozwojowych.

Natomiast do nowoczesnych uwarunkowań rozwoju endogenicznego zalicza się:

- zdolność do poprawy jakości posiadanych zasobów,
- poziom rozwoju kapitału społecznego,
- strukturę gospodarki i jej zdolność dostosowawczą do zmieniających się warunków zewnętrznych, w tym skłonność do dyfuzji innowacji,
- uwarunkowania ekologiczne,
- skuteczność działania lokalnych instytucji⁷.

Twórcy teorii endogenicznego rozwoju regionalnego podkreślają znaczenie innowacji wśród lokalnych przedsiębiorców jako najważniejszą przesłankę dla rozwoju regionu, a za główny cel polityki regionalnej traktują jak najlepsze wykorzystanie zasobów regionu, gwarantujące pełne zatrudnienie przy możliwie najwyższej produktywności pozostałych czynników wytwórczych⁸.

Tymczasem z badań prowadzonych na temat innowacyjności jako czynnika rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich wynika, że wprawdzie duża część przedsiębiorców dostrzega ważne znaczenie innowacji, ale tylko niewielki ich odsetek wprowadza innowacje. Bariery są niewystarczające zasoby finansowe, nie-

⁶ Gorzelak (2007), s. 102.

⁷ Pietrzyk (2005), s. 57; Kosiedowski (2008), s. 46; Szymła (1997), s. 174.

⁸ Błaszczuk, Zuba (2010), s. 19.

zbędne przy wprowadzaniu nowych rozwiązań technicznych, technologicznych czy organizacyjnych. Inną przeszkodą jest deficyt wiedzy i kwalifikacji niezbędnych do wprowadzania innowacji. W rezultacie, jak wynika z badań przeprowadzonych wśród przedsiębiorców na obszarach wiejskich na Podkarpaciu, innowacyjność nie jest ważnym czynnikiem zwiększania konkurencyjności przedsiębiorstw. Wynika to w części z zachowawczych postaw przedsiębiorców, w części zaś z małego zainteresowania przedsiębiorczością na wsi ze strony instytucji działających w otoczeniu biznesu, w tym placówek naukowych i badawczo-rozwojowych⁹.

Z powyższych stwierdzeń wynika wniosek, że wejście na ścieżkę rozwoju determinowanego działaniem uwarunkowań endogenicznych może napotykać na obszarach wiejskich różne bariery, których działanie pogłębia dysproporcje wewnątrzregionalne i lokalne. Jednak sytuacja może być pod tym względem odmienna w różnych typach obszarów wiejskich, charakteryzujących się innymi specyficznymi uwarunkowaniami endogenicznego rozwoju.

2. Specyficzne cechy obszarów wiejskich Podkarpacia

Do najbardziej specyficznych cech woj. podkarpackiego zalicza się:

- niski poziom rozwoju gospodarczego, przy znacznym wewnętrznym zróżnicowaniu jego cech (jedno z ostatnich miejsc w Polsce pod względem wielkości PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca);
- bardzo wysoki odsetek ludności wiejskiej w ogólnej liczbie mieszkańców województwa i wysoki odsetek obszarów problemowych i peryferyjnych (najwyższy w Polsce odsetek ludności wiejskiej – ok. 60%, przy 38% przeciętnie w kraju);
- słabe ekonomicznie rolnictwo, przy wysokim odsetku osób utrzymujących się z pracy w rolnictwie i mała skłonność do zmian tego sektora gospodarki;
- przygraniczne położenie (granica południowa i wschodnia Polski) i wynikająca stąd peryferyjność województwa;
- wysoki udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogólnej województwa, ale słabe wykorzystanie zasobów przyrodniczych dla rozwoju perspektywicznych sektorów gospodarki (usługi turystyczne i uzdrowiskowe)¹⁰.

Miarą poziomu rozwoju gospodarczego województwa jest wielkość PKB w przeliczeniu na jednego mieszkańca. Podkarpacie lokuje się na przedostatnim miejscu w kraju wśród 16 województw, przy utrzymującej się od kilku lat wysokiej różnicy między PKB na 1 mieszkańca w Polsce i na Podkarpaciu, wynoszącej 27-28%. Ponadto, występuje nierównomierne rozmieszczenie najważniejszych zakładów przemysłowych, które są skoncentrowane głównie w zachodniej części województwa (Dębica, Mielec, Tarnobrzeg, Stalowa Wola) co ma znaczenie dla sytuacji na rynku pracy, a także dla stanu środowiska przyrodniczego.

⁹ Czudec (2007), s. 341-342.

¹⁰ Ślusarz (2005), s. 57-65.

Z kolei południowa i wschodnia część województwa to przede wszystkim tereny rolnicze i obszary prawnie chronione, w tym pasmo górskie Bieszczadów i Beskidu Niskiego. Tak ukształtowana geograficznie i historycznie struktura gospodarki województwa oddziałuje na zróżnicowanie poziomu rozwoju obszarów wiejskich na Podkarpaciu i jest barierą w dążeniu do zapewnienia spójności ekonomicznej i społecznej.

Bardzo wysoki odsetek ludności wiejskiej na Podkarpaciu wymusza konieczność inwestowania w infrastrukturę techniczną i społeczną na wsi w skali znacznie większej niż w regionach bardziej zurbanizowanych, bo tylko tą drogą można poprawić jakość życia mieszkańców wsi. Ma to ważne znaczenie ekonomiczne, ponieważ koszty infrastruktury na wsi, zarówno na etapie inwestycji, jak też bieżącego utrzymania, są na ogół znacznie wyższe niż w miastach, ze względu na rozproszoną zabudowę wsi. Ponadto, sytuacja finansowa samorządów gmin wiejskich jest gorsza niż samorządów miast ze względu na niski poziom dochodów własnych, zależnych głównie od wpływów z podatków płaconych przez mieszkańców¹¹.

W rezultacie, wyposażenie obszarów wiejskich w składniki infrastruktury jest ciągle dużo gorsze w porównaniu z obszarami zurbanizowanymi. Problem ten ma na Podkarpaciu większy wymiar niż w większości regionów w Polsce.

Dodatkowym problemem obszarów wiejskich w woj. podkarpackim jest słabe ekonomicznie i rozdrobnione rolnictwo, które bez głębokiej restrukturyzacji nie będzie w stanie wypełniać ani funkcji produkcyjnych (wytwarzanie surowców i produktów rolniczych w warunkach rosnącej konkurencji), ani funkcji pozaprodukcyjnych (wzbogacanie walorów krajobrazowych, ochrona środowiska przyrodniczego). Z tego względu w *Strategii Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007-2020*, wśród strategicznych obszarów rozwoju uwzględniono obszary wiejskie i rolnictwo. Przyjęto, że działania mają się tu koncentrować wokół poprawy konkurencyjności gospodarstw rolnych przez zmianę ich struktury obszarowej oraz modernizacji, sprzyjających podnoszeniu ich efektywności. Za ważną kwestię potraktowano także rozwój pozarolniczych form działalności na obszarach wiejskich, dla zapewnienia dywersyfikacji dochodów ludności wiejskiej. Wśród kierunków działań podkreślono także potrzebę rozwoju rynku rolnego, przez integrację producentów i przetwórców rolnych¹².

Przygraniczne położenie Podkarpacia powinno być czynnikiem przyspieszającym jego rozwój w wyniku silnych związków gospodarczych z regionami przygranicznymi Ukrainy i Słowacji. W rzeczywistości jest jednak inaczej. Ponadto, integracja Polski z Unią Europejską wpłynęła hamująco na współpracę gospodarczą Podkarpacia z Ukrainą ze względu na przyjęcie przez Polskę obowiązujących w UE zasad polityki handlowej z państwami spoza Wspólnoty i wizy dla obywateli Ukrainy przyjeżdżających do Polski¹³.

¹¹ Czudec (2011), s. 59.

¹² *Strategia...* (2010), s. 109-110.

¹³ Czudec (2009), s. 15-16.

3. Charakterystyka cech ekonomicznych i społecznych różnych typów obszarów wiejskich

W literaturze dotyczącej problematyki rozwoju obszarów wiejskich stosowane są różne kryteria służące wyodrębnianiu typów tych obszarów. Jednym z nich są relacje między rolnictwem, turystyką i nierolniczymi dziedzinami gospodarki wiejskiej. Na podstawie takiego kryterium Duczkowska-Małysz wyodrębniła 8 typów gmin¹⁴:

- typ I – uprzemysłowione, zdominowane przez wydolne rolnictwo i zagospodarowane turystycznie;
- typ II – uprzemysłowione, zdominowane przez wydolne rolnictwo, bez turystyki;
- typ III – uprzemysłowione, zagospodarowane turystycznie, prawie pozbawione rolnictwa;
- typ IV – uprzemysłowione, nie mające turystyki, z dominującym udziałem gospodarstw rolnych prowadzonych przez ludność dwuzawodową;
- typ V – pozbawione przemysłu, zdominowane przez wydolne rolnictwo, zagospodarowane turystycznie;
- typ VI – pozbawione przemysłu, zdominowane przez rolnictwo, niezagospodarowane turystycznie;
- typ VII – pozbawione przemysłu, prawie pozbawione rolnictwa, zagospodarowane turystycznie;
- typ VIII – pozbawione przemysłu, prawie pozbawione rolnictwa, niezagospodarowane turystycznie.

Większość z wymienionych typów gmin bardzo rzadko występuje w czystej postaci z kilku powodów:

- rozwinięta funkcja przemysłowa jest charakterystyczna tylko dla niewielkiej części obszarów wiejskich, przede wszystkim tych, które są położone w pobliżu dużych aglomeracji, albo wówczas gdy na terenie gminy wiejskiej występują cenne zasoby naturalne, których eksploatacja wymaga rozwiniętej funkcji przemysłowej (typ II, IV);
- rozwinięta funkcja przemysłowa wyklucza na ogół możliwość rozwoju funkcji turystycznej ze względu na daleko posuniętą ingerencję w środowisko przyrodnicze ze strony działalności przemysłowej (typ I, III);
- dobrze rozwinięte wysoko intensywne rolnictwo nie tworzy warunków do rozwoju turystyki ze względu na konkurencję o czynnik pracy, a ponadto – podobnie jak działalność przemysłowa jest przyczyną istotnych przekształceń środowiska przyrodniczego, co nie sprzyja rozwojowi funkcji turystycznej (typ V, VI).

Jeśli wśród kryteriów klasyfikowania obszarów wiejskich – poza strukturą gospodarki uwzględnić ich położenie w stosunku do miast, to można wyodrębnić trzy typy takich obszarów:

¹⁴ Duczkowska-Małysz (2009), s. 26-27.

- Zintegrowane obszary wiejskie znajdujące się w pobliżu większych ośrodków miejskich, gdzie główne dochody mieszkańców pochodzą ze źródeł pozarolniczych, a rolnictwo odgrywa niewielką rolę w strukturze gospodarki wiejskiej. Są to tereny silnie powiązane funkcjonalnie z miastami, a ich charakterystyczną cechą jest zwiększanie się liczby mieszkańców w wyniku migracji ludności z miast.
- Obszary o dużym znaczeniu rolnictwa, w tym wielkoobszarowego, których integralną częścią są małe miasteczka spełniające funkcje administracyjne, usługowe i zaopatrzeniowe ludności rolniczej.
- Peryferyjne obszary wiejskie charakteryzujące się niską i ciągle zmniejszającą się gęstością zaludnienia, dominacją gospodarstw o niewielkim obszarze i sile ekonomicznej, z wysoką stopą bezrobocia ukrytego i słabo rozwiniętą infrastrukturą techniczną, ekonomiczną i społeczną¹⁵.

Mając na uwadze typologiczną różnorodność obszarów wiejskich i uwzględniając istotną rolę endogenicznych uwarunkowań rozwoju, przeprowadzono analizę sytuacji ekonomicznej i społecznej trzech typów gmin z woj. podkarpackiego:

- położonych w sąsiedztwie miasta Rzeszowa (gminy należące do powiatu rzeszowskiego, przy czym wyodrębniono dwa podtypy: gminy bezpośrednio sąsiadujące z Rzeszowem – ogółem 7 i pozostałe gminy powiatu rzeszowskiego – 5);
- peryferyjnie położone w stosunku do stolicy województwa, z dużym udziałem rolnictwa w strukturze gospodarki (łącznie 7 gmin należących do powiatu lubaczowskiego);
- o dużym potencjale turystycznym ze względu na położenie w regionie górskim (3 gminy należące do powiatu bieszczadzkiego).

Przyjęcie takiego podziału pozwala uwzględnić stosowane w literaturze kryteria wyodrębniania różnych typów obszarów wiejskich ze względu na strukturę ich gospodarki i położenie względem ośrodka miejskiego, oraz daje dobrą podstawę do oceny znaczenia wewnętrznych uwarunkowań rozwojowych, do których należą:

- mocno zróżnicowana gęstość zaludnienia między tak wydzielonymi typami gmin,
- odmienne cechy środowiska przyrodniczego,
- sytuacja finansowa samorządów gmin, w tym zwłaszcza poziom dochodów własnych, których wysokość zależy w największym stopniu od stanu gospodarki.

Dane liczbowe ilustrujące gęstość zaludnienia w wydzielonych typach gmin przedstawiono w tab. 1.

Wyodrębnione typy gmin bardzo wyraźnie różnią się gęstością zaludnienia, przy czym poziom wskaźnika gęstości zaludnienia wykazuje ścisły związek z położeniem geograficznym i funkcjami ekonomicznymi gmin. Najniższą gęstość zaludnienia mają turystyczne gminy górskie, co jest typowe dla większości obszarów

¹⁵ Wilkin (2007), s. 597.

Wskaźniki gęstości zaludnienia na 1 km² w wybranych typach gmin

Typy gmin	Lata		
	1999	2004	2009
Turystyczne	19,3	18,2	17,9
Rolnicze	35,2	34,9	34,5
Podmiejskie ogółem	140,0	144,7	145,6
w tym:			
– sąsiadujące z Rzeszowem	164,7	171,9	173,2
– pozostałe	100,4	101,1	101,3

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Banku Danych Regionalnych GUS (tab. 1, 2).

górskich, gdzie przez wiele lat trwał proces migracji do regionów zapewniających wyższy standard życia. Przyczyną jest na ogół trudniejszy dostęp w miejscowościach górskich do podstawowych składników infrastruktury, kształtujących jakość życia mieszkańców, a także warunkujących uruchomienie i prowadzenie działalności gospodarczej. Bieszczady są w tym przypadku klasycznym przykładem jednego z głównych problemów regionów górskich w wielu krajach europejskich, który w miejscowościach bieszczadzkich został dodatkowo jeszcze spotęgowany przymusowym wysiedleniem mieszkańców po II wojnie światowej.

Z kolei gminy podmiejskie charakteryzują się wysoką gęstością zaludnienia, co jest szczególnie mocno widoczne w przypadku gmin sąsiadujących z miastem wojewódzkim. Natomiast w przypadku pozostałych gmin powiatu rzeszowskiego gęstość zaludnienia jest wprawdzie dość wysoka, ale jednak znacznie niższa w porównaniu z gminami położonymi w bezpośredniej bliskości Rzeszowa. Oznacza to, że nawet kilkunastokilometrowa odległość od miasta wojewódzkiego ma istotne znaczenie w kształtowaniu sytuacji demograficznej gmin wiejskich. Charakterystyczne jest przy tym zwiększanie się wskaźnika gęstości zaludnienia w gminach powiatu rzeszowskiego, co świadczy o zwiększaniu się liczby mieszkańców w tych gminach. Tendencja taka wystąpiła także w gminach sąsiadujących z Rzeszowem, mimo włączenia, w latach 2008 i 2009 do granic administracyjnych miasta, kilku miejscowości należących wcześniej do gmin podmiejskich.

Gęstość zaludnienia w gminach powiatu lubaczowskiego jest wprawdzie wyższa od wskaźnika dla gmin bieszczadzkich, ale zdecydowanie niższa od wielkości przeciętnej dla obszarów wiejskich woj. podkarpackiego (117,1 w 1999; 117,6 – w 2004 i 117,8 w 2009 r.). Ponadto, o ile – w przypadku gmin podmiejskich, a także w całym woj. podkarpackim, wskaźnik gęstości zaludnienia w ostatnich 10 latach wykazywał tendencję wzrostową, o tyle w gminach bieszczadzkich i w powiecie lu-

baczowskim tendencja była odwrotna. Oznacza to, że w terenach słabo zaludnionych kontynuowany był proces depopulacji.

Jednym z ważnych endogenicznych uwarunkowań rozwoju są walory przyrodnicze i krajobrazowe obszarów wiejskich, które potencjalnie dają przewagę konkurencyjną nad innymi lokalnymi środowiskami i regionami w sferze działalności turystycznej i wypoczynkowej. Wskaźniki ilustrujące udział powierzchni prawnie chronionych w ogólnej powierzchni poszczególnych typów gmin przedstawiono w tab. 2.

Poszczególne typy gmin dość istotnie różnią się walorami środowiska przyrodniczego, bo cała powierzchnia gmin bieszczadzkich jest objęta różnymi formami ochrony, natomiast w przypadku gmin położonych w bezpośrednim sąsiedztwie Rzeszowa odsetek takich terenów jest zdecydowanie mniejszy. Jeśli więc traktować obszary prawnie chronione jako endogeniczny czynnik rozwoju tworzący popyt zewnętrzny na korzystanie z walorów przyrodniczych i krajobrazowych, to gminy górskie powinny wykorzystywać ten czynnik w budowaniu przewagi konkurencyjnej nad innymi gminami. Jednocześnie jednak należy pamiętać, że różne formy ochrony środowiska przyrodniczego narzucają ograniczenia w korzystaniu z zasobów przyrodniczych w sferze działalności gospodarczej i komunalnej. Opinie przedstawicieli władz samorządowych (burmistrzów i wójtów) gmin górskich położonych w Karpatach polskich na temat znaczenia obszarów prawnie chronionych w rozwoju lokalnych środowisk przedstawiono w tab. 3.

Opinie przedstawicieli władz samorządowych nie wskazują na istotne znaczenie obszarów prawnie chronionych w rozwoju lokalnym, a przewaga wskazań o znaczeniu takich obszarów dotyczyła tylko ich wpływu na rozwój turystyki i poprawę jakości środowiska naturalnego. Zdaniem samorządowców, występowanie obszarów prawnie chronionych w małym stopniu przyczynia się do zwiększenia zainteresowania napływem ludności z zewnątrz na pobyt stały, nie ma także znaczenia przy ubieganiu się o finansowe wsparcie zadań samorządowych funduszami UE. Jeśli zatem w gminach górskich walory środowiska przyrodniczego nie są oceniane jako ważny

Tabela 2

Udział powierzchni prawnie chronionych
w ogólnej powierzchni wydzielonych typów gmin (w %)

Typy gmin	Lata		
	1999	2004	2009
Turystyczne	97,0	100,0	100,0
Rolnicze	44,8	44,8	44,9
Podmiejskie ogółem	31,9	31,9	36,6
w tym:			
– sąsiadujące z Rzeszowem	13,6	13,6	21,4
– pozostałe	61,1	61,1	61,1

Tabela 3

Znaczenie obszarów prawnie chronionych w rozwoju gmin, w opinii przedstawicieli władz samorządowych

Wyszczególnienie	Skala znaczenia*		
	duże	średnie	małe
Ograniczają rozwój budownictwa mieszkaniowego (sieci osadniczej)	10,11	15,73	39,32
Wywołują szkody w działalności rolniczej (dzika zwierzyna)	14,60	21,35	25,84
Ograniczają eksploatację zasobów naturalnych	14,60	10,11	38,20
Zwiększają atrakcyjność turystyczną (napływ turystów)	32,58	26,97	12,36
Poprawiają jakość środowiska naturalnego	29,22	26,96	8,99
Tworzą korzystne warunki zdrowotne dla mieszkańców	25,84	25,84	14,61
Zwiększają atrakcyjność miejsca zamieszkania (napływ ludności z zewnątrz)	10,11	21,35	33,70
Są źródłem dochodów (opłaty klimatyczne, parkingi)	2,25	11,23	48,34
Dają preferencje przy składaniu wniosków na realizację programów Unii Europejskiej	2,25	13,48	33,70

* – badania przeprowadzone w 2008 r. wśród burmistrzów i wójtów 89 gmin położonych na terenie Karpat Polskich w ramach planu badawczego Katedry Polityki Gospodarczej Wydziału Ekonomii URzesz.
Źródło: Baran, Grzebyk (2010), s. 78.

czynnik rozwoju, to nie ma podstaw, aby zakładać, że w innych typach gmin znaczenie tego czynnika będzie istotne.

Możliwości rozwoju obszarów wiejskich zależą w dużym stopniu od zdolności samorządów gmin do pozyskiwania dochodów budżetowych, które są źródłem finansowania zadań realizowanych przez samorzady, a służących poprawie jakości życia mieszkańców i tworzeniu warunków rozwoju przedsiębiorczości na wsi.

Poziom dochodów budżetowych w przeliczeniu na 1 mieszkańca, a także udział dochodów własnych w ogólnej kwocie dochodów przedstawiono w tab. 4.

Jak wynika z tab. 4, sytuacja finansowa poszczególnych typów gmin jest mocno zróżnicowana. Najwyższy poziom dochodów w przeliczeniu na 1 mieszkańca w każdym z przyjętych do analizy lat miały gminy turystyczne, przy czym różnica wielkości dochodów między tą grupą gmin a pozostałymi była w 2009 r. mniejsza niż 10 lat wcześniej. Górskie gminy turystyczne miały także największy stopień samodzielności finansowej, bo ponad 40% ich dochodów to wpływy z tytułu podatków i opłat wnoszonych do budżetu samorządu przez mieszkańców tych gmin. W każdym z lat, zarówno poziom dochodów w przeliczeniu na 1 mieszkańca, jak udział dochodów własnych w strukturze dochodów budżetowych tej grupy gmin był wyższy od przeciętnych wielkości dla ogółu gmin w woj. podkarpackim. Trzeba jednak zaznaczyć, że gminy górskie mają niską globalną kwotę dochodów budżetowych, bo w przypadku gminy Lutowiska i Czarna nie przekracza ona 10 mln zł, podczas gdy pozostałe typy gmin osiągają dochody co najmniej 2-3-krotnie wyższe. Ma to znaczenie przy finansowaniu zadań inwestycyjnych z zakresu infrastruktury, bo niewielkie kwoty

Dochody budżetowe samorządów wydzielonych typów gmin

Typy gmin	Dochody na 1 mieszkańca (w zł)			Udział dochodów własnych w dochodach ogółem (w %)		
	1999	2004	2009	1999	2004	2009
Turystyczne	1561,4	1966,0	3135,7	41,6	43,2	43,3
Rolnicze	1064,5	1661,0	2774,4	29,9	33,5	25,8
Podmiejskie ogółem	1052,1	1462,4	2499,3	33,2	28,5	30,6
w tym:						
- sąsiadujące z Rzeszowem	1070,3	1400,7	2478,8	37,5	33,9	39,2
- pozostałe	1023,0	1561,1	2532,2	26,4	19,9	16,8

Źródło: Opracowanie własne (tab. 4-11).

dochodów gmin turystycznych nie dają możliwości na podejmowanie kosztochłonnych inwestycji infrastrukturalnych. Jest to tym bardziej istotne, jeśli uwzględnić duże utrudnienia terenowe (ukształtowanie terenu) i bardzo dużą powierzchnię gmin górskich (gmina Lutowska należy do największych powierzchniowo gmin w Polsce, przy zaledwie 2,3 tys. mieszkańców).

Udział dochodów własnych w ogólnej kwocie dochodów budżetowych ma wpływ na wielkość transferów z budżetu państwa do samorządów gmin w postaci subwencji ogólnej i dotacji celowych. Znaczenie tych transferów w kształtowaniu dochodów poszczególnych typów gmin przedstawiono w tab. 5.

Na podstawie wskaźników ilustrujących strukturę dochodów budżetowych wydzielonych typów gmin można stwierdzić, że każdy z typów w znacznym stopniu korzysta z zasilania finansowego transferami z budżetu państwa. Największe różnice między gminami są widoczne w przypadku znaczenia subwencji wyrównawczej, tj. tej formy transferów, która ma powodować zmniejszanie dysproporcji między gminami pod względem ich sytuacji finansowej. Warto przy tym zauważyć, że gminy turystyczne mają udziały subwencji wyrównawczej w subwencji ogólnej bardziej zbliżone do udziałów gmin sąsiadujących z Rzeszowem niż gmin rolniczych, czy pozostałej grupy gmin podmiejskich. Czynnikiem rozstrzygającym jest wysokość dochodów własnych w przeliczeniu na 1 mieszkańca. Przy ustaleniu wielkości subwencji wyrównawczej nie ma natomiast istotnego znaczenia ogromna różnica między tymi dwoma typami gmin pod względem gęstości zaludnienia i liczby mieszkańców, chociaż jest to jeden z podstawowych czynników endogenicznych określających możliwości rozwoju lokalnego.

O tym, że sytuacja finansowa górskich gmin turystycznych i gmin sąsiadujących z Rzeszowem jest zupełnie odmienna świadczy stopień korzystania z funduszy UE. Gminy położone bezpośrednio w sąsiedztwie Rzeszowa korzystają z tych środ-

Tabela 5

Struktura dochodów budżetowych wydzielonych typów gmin w 2009 r. (w %)

Typy gmin	Udział dotacji celowych w dochodach ogółem	Udział dotacji na zadania własne w dotacji celowej	Udział subwencji ogólnej w dochodach ogółem	Udział subwencji wyrównawczej w subwencji ogólnej	Udział środków z budżetu UE w dochodach ogółem
Turystyczne	21,9	25,7	34,8	30,3	3,0
Rolnicze	27,3	27,7	46,9	42,4	3,0
Podmiejskie ogółem	23,8	19,4	45,6	32,1	6,9
w tym:					
- sąsiadujące z Rzeszowem	23,3	18,1	37,5	26,7	8,9
- pozostałe	24,6	21,6	58,6	40,7	3,7

ków w znacznie większym stopniu niż gminy turystyczne, a główną przyczyną jest większa ich zdolność do zgromadzenia udziału własnego, który jest niezbędnym warunkiem ubiegania się o dofinansowanie własnych zadań inwestycyjnych środkami z UE. Natomiast gminy turystyczne położone w regionie górskim Bieszczadów mają pod tym względem znacznie mniejsze możliwości ubiegania się o takie środki, bo mimo wysokich dochodów w przeliczeniu na 1 mieszkańca nie są w stanie przeznaczyć znacznej części swoich dochodów na realizację zadań inwestycyjnych. Świadczą o tym wskaźniki udziału wydatków inwestycyjnych w ogólnej kwocie wydatków budżetowych (tab. 6).

Turystyczne gminy górskie mają najniższe wskaźniki udziału wydatków inwestycyjnych w ogólnej kwocie wydatków budżetowych, a różnica między tym typem gmin a gminami bezpośrednio sąsiadującymi z Rzeszowem sięga ok. 10 pkt proc. na korzyść drugiego typu gmin. Jeśli zatem wziąć pod uwagę ważne znaczenie instytu-

Tabela 6

Udział wydatków inwestycyjnych w ogólnej kwocie wydatków budżetowych wydzielonych typów gmin (w %)

Typy gmin	Lata		
	1999	2004	2009
Turystyczne	22,0	12,5	14,1
Rolnicze	16,3	18,2	20,5
Podmiejskie ogółem	27,6	21,7	22,0
w tym:			
- sąsiadujące z Rzeszowem	33,4	20,2	24,5
- pozostałe	18,2	24,2	18,0

cji samorządowych w kształtowaniu procesów rozwojowych obszarów wiejskich, to można stwierdzić, że bezpośrednie sąsiedztwo ośrodka daje znacznie większe możliwości rozwoju w porównaniu z obszarami wiejskimi o dużym potencjale turystycznym. Należy przy tym zauważyć, że w przypadku badanych typów gmin nie ma związku między poziomem dochodów budżetowych w przeliczeniu na 1 mieszkańca a zdolnością inwestycyjną gmin, bo gminy sąsiadujące z Rzeszowem mają w ostatnich latach najniższy wskaźnik dochodów, natomiast górskie gminy turystyczne mają zdecydowanie najwyższe dochody na 1 mieszkańca.

Natomiast czynnikiem, który może mieć ważne znaczenie dla dynamiki inwestycyjnej gmin jest skala korzystania z funduszy UE. Pod tym względem gminy położone w sąsiedztwie Rzeszowa mają zdecydowaną przewagę nad pozostałymi typami gmin.

W ocenie sytuacji finansowej wydzielonych typów gmin zwraca ponadto uwagę duża dysproporcja między gminami bezpośrednio sąsiadującymi z Rzeszowem i pozostałymi gminami powiatu rzeszowskiego. Dysproporcje te są widoczne przede wszystkim w przypadku struktury dochodów budżetowych, znaczenia wydatków inwestycyjnych i skali korzystania z funduszy europejskich. Jest to jeszcze jedna okoliczność podkreślająca ważne znaczenie położenia gmin wiejskich w stosunku do ośrodka miejskiego.

Poszczególne typy gmin różnią się nie tylko pod względem wskaźnika udziału wydatków inwestycyjnych w ogólnej kwocie wydatków budżetowych, ale widoczne są także różnice w strukturze wydatków ogółem. Szczegółowe dane na ten temat podano w tab. 7.

Zdecydowanie największy udział w strukturze wydatków budżetowych mają wydatki na utrzymanie szkół podstawowych i gimnazjów oraz innych placówek edukacyjnych należących do samorządów gmin. Największą część wydatków na oświatę i wychowanie przeznaczają gminy podmiejskie, a zwłaszcza gminy nie sąsiadują-

Tabela 7

Struktura wydatków budżetowych wydzielonych typów gmin
w latach 2004 i 2009 (w %)

Typy gmin	Oświata i wychowanie		Pomoc społeczna		Ochrona środowiska i gospodarka komunalna		Administracja samorządowa	
	2004	2009	2004	2009	2004	2009	2004	2009
Turystyczne	44,6	37,0	16,4	18,9	4,5	3,6	16,6	15,1
Rolnicze	48,3	34,5	12,0	18,0	7,2	8,2	12,4	10,6
Podmiejskie ogółem	48,8	40,1	11,3	16,4	9,2	7,3	9,8	8,7
w tym:								
– sąsiadujące z Rzeszowem	47,9	37,1	11,3	14,8	9,8	9,8	9,7	8,4
– pozostałe	50,2	45,0	11,3	19,0	8,2	3,3	10,1	9,1

ce z Rzeszowem. O ile jednak we wszystkich typach gmin widoczna była w latach 2004-2009 tendencja do zmniejszania się udziału wydatków oświatowych w strukturze wydatków budżetowych, o tyle w przypadku wydatków na opiekę społeczną tendencja była odwrotna. Mniejsze znaczenie tej grupy wydatków było tylko w gminach bezpośrednio sąsiadujących z Rzeszowem, natomiast w przypadku pozostałych typów gmin mniej więcej co piąta złotówka z budżetów była w 2009 r. przeznaczona na sfinansowanie wydatków z zakresu opieki społecznej, podczas gdy kilka lat wcześniej ta grupa wydatków miała mniejsze znaczenie w strukturze budżetów gmin. Można na tej podstawie wnioskować o powiększaniu się liczby osób wymagających wsparcia ze strony samorządu gminy.

Z punktu widzenia poprawy wykorzystania endogenicznych czynników rozwoju szczególnie ważna jest grupa wydatków na ochronę środowiska i gospodarkę komunalną. Realizowanie przez gminy bieżących i inwestycyjnych zadań z tego zakresu przekłada się bowiem na poprawę stanu środowiska przyrodniczego (albo przynajmniej zahamowanie narastania zagrożeń), co ma znaczenie dla jakości życia mieszkańców wsi, ale przede wszystkim przyczynia się do zwiększania popytu zewnętrznego (tworzonego przez mieszkańców obszarów zurbanizowanych) na ofertę tworzoną przez obszary wiejskie (różne formy wypoczynku na wsi, migracja z miasta na wieś). Ponadto, dobrze rozwinięta infrastruktura służąca ochronie środowiska przyrodniczego (kanalizacja, oczyszczalnie ścieków, utylizacja odpadów) jest czynnikiem poprawiającym warunki rozwoju przedsiębiorczości na wsi, bo uruchomienie i prowadzenie działalności gospodarczej nie wymaga ponoszenia dodatkowych kosztów związanych z wymogiem eliminowania negatywnego oddziaływania takiej działalności na środowisko przyrodnicze, przez budowę indywidualnego systemu oczyszczania ścieków, czy zagospodarowania odpadów.

Ta grupa wydatków powinna być zatem szczególnie ważna w gminach turystycznych, bo niezdegradowane środowisko przyrodnicze jest ich podstawowym walorem. Tymczasem – jak wynika z tab. 7 udział wydatków na ochronę środowiska jest w tej grupie gmin znacznie niższy w porównaniu z pozostałymi typami, a ponadto, w latach 2004-2009 uległ zmniejszeniu. Mając na uwadze wysoką kosztowność inwestycji środowiskowych i niskie kwoty dochodów budżetowych tej grupy gmin można stwierdzić, że realizowanie zadań z zakresu ochrony środowiska przez gminy turystyczne ma znaczenie marginalne. Znacznie większą dbałość o środowisko przyrodnicze wykazują natomiast gminy rolnicze i podmiejskie. Wśród przyczyn takiego stanu można wymienić – poza niskimi kwotami dochodów budżetowych gmin turystycznych – małe możliwości wykorzystania funduszy UE, bo jednym z kryteriów branych pod uwagę przy kwalifikowaniu wniosków o dofinansowanie jest efektywność inwestycji oceniana z punktu widzenia korzyści mierzonych liczbą mieszkań podłączonych do sieci kanalizacyjnej, czy wodociągowej. Tymczasem w gminach turystycznych położonych w Bieszczadach liczba mieszkańców jest bardzo niewielka w porównaniu z innymi gminami, a poza tym rozproszona zabudowa i utrudnienia

terenowe powodują, że koszty takich inwestycji są na ogół dużo wyższe niż w większości innych gmin ubiegających się o dofinansowanie takich inwestycji. W rezultacie, mimo wysokiego wskaźnika dochodów w przeliczeniu na 1 mieszkańca, turystyczne gminy górskie mają trudniejszą sytuację finansową niż pozostałe typy gmin.

Ponadto, ten typ gmin przeznacza proporcjonalnie większe środki na utrzymanie administracji samorządowej niż pozostałe typy gmin, co dodatkowo zmniejsza kwotę wydatków na realizację innych zadań ze sfery publicznej należących do samorządów gmin.

4. Cechy charakteryzujące gospodarkę różnych typów obszarów wiejskich

Cechy ekonomiczne i społeczne różnych typów obszarów wiejskich pozostają w relacjach ze stanem i strukturą gospodarki. Do oceny gospodarki wydzielonych typów gmin przyjęto:

- wyposażenie w obiekty zbiorowego zakwaterowania w przeliczeniu na 10 000 mieszkańców jako element „dopasowania” profilu działalności gospodarczej do cech funkcjonalnych gmin;
- strukturę użytkowania ziemi rolniczej, jako kryterium wykorzystania jednego z podstawowych zasobów gospodarki rolnej;
- poziom rozwoju przedsiębiorczości pozarolniczej, mierzony liczbą podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON w przeliczeniu na 10 000 mieszkańców;
- sytuację na rynku pracy mierzoną odsetkiem zarejestrowanych bezrobotnych w ogólnej liczbie ludności w wieku produkcyjnym.

Dane liczbowe ilustrujące liczbę obiektów zbiorowego zakwaterowania na terenie wydzielonych typów gmin przedstawiono w tab. 8. Dane liczbowe potwierdzają turystyczny profil gmin górskich, bo na tle pozostałych typów gmin mają one zdecydowanie lepsze wyposażenie w obiekty zbiorowego zakwaterowania, a ponadto w ostatnich kilku latach liczba takich obiektów istotnie się powiększyła. W przypadku pozostałych typów gmin ta forma działalności gospodarczej nie ma większego znaczenia. Jest to szczególnie widoczne w gminach podmiejskich, gdzie ta forma działalności gospodarczej przegrywa konkurencję z ośrodkiem miejskim.

Gminy turystyczne mają także zdecydowanie najwyższy wskaźnik liczby podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 000 mieszkańców (tab. 9).

Liczba podmiotów gospodarczych w gminach powiatu bieszczadzkiego ok. dwukrotnie przewyższa liczbę przedsiębiorstw w przeliczeniu na 10 000 mieszkańców w pozostałych typach gmin. Jeśli wziąć pod uwagę relatywnie małą liczbę mieszkańców tych gmin (bardzo niska gęstość zaludnienia), to można przyjąć, że oferta tych podmiotów jest skierowana przede wszystkim do odbiorców zewnętrz-

Tabela 8

Wyposażenie w obiekty zbiorowego zakwaterowania
w przeliczeniu na 10 000 mieszkańców

Typy gmin	Lata	
	1999	2004
Turystyczne	21,3	29,6
Rolnicze	3,1	3,3
Podmiejskie ogółem	0,6	1,0
w tym:		
– sąsiadujące z Rzeszowem	0,8	1,3
– pozostałe	0,3	0,7

nych, którymi w tego typu gminach są głównie osoby przybywające na wypoczynek. Druga grupa odbiorców to branża przemysłu drzewnego, dla której bieszczadzkie przedsiębiorstwa dostarczają drewno pozyskiwane z miejscowych lasów. Stwierdzenie takie znajduje potwierdzenie w strukturze podmiotów gospodarczych. W gminach turystycznych przedsiębiorstwa działające w branży rolniczej i leśnej mają blisko 19% udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw, podczas gdy w gminach rolniczych ich udział wynosi 6%, natomiast w gminach podmiejskich zaledwie 2%.

Można zatem stwierdzić, że podstawowy czynnik endogenicznego rozwoju, jakim dla gmin turystycznych w powiecie bieszczadzkim są zasoby naturalne ma odzwierciedlenie w dużej liczbie podmiotów gospodarczych bazujących na wykorzystaniu lokalnych zasobów.

Natomiast między pozostałymi typami gmin wskaźniki liczby podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 000 mieszkańców nie wykazują większego zróżnicowania, ale należy zaznaczyć, że są znacznie niższe w porównaniu ze wskaźnikiem

Tabela 9

Liczba podmiotów gospodarczych w wydzielonych typach gmin w 2009 r.

Typy gmin	Liczba podmiotów w przeliczeniu na 10 000 mieszkańców		
	ogółem	w tym	
		nowo zarejestrowanych	wykreślonych z rejestru
Turystyczne	1070	105	115
Rolnicze	417	43	25
Podmiejskie ogółem	572	57	46
w tym:			
– sąsiadujące z Rzeszowem	653	67	51
– pozostałe	442	41	37

dla gmin turystycznych. Widoczne jest zwłaszcza duże podobieństwo między gminami rolniczymi powiatu lubaczowskiego i gminami podmiejskimi nie sąsiadującymi z Rzeszowem. Może to oznaczać, że oddziaływanie ośrodka miejskiego na gospodarkę gmin powiatu rzeszowskiego ogranicza się głównie do gmin sąsiadujących z Rzeszowem.

Ważną częścią gospodarki na obszarach wiejskich pozostaje rolnictwo. Dane liczbowe ilustrujące strukturę użytkowania ziemi rolniczej w wydzielonych typach gmin przedstawiono w tab. 10. Dane liczbowe wskazują na istotne różnice między wydzielonymi typami gmin pod względem znaczenia ziemi rolniczej. W turystycznych gminach górskich zasoby ziemi rolniczej mają relatywnie mały udział w powierzchni tych gmin, a struktura użytków rolnych jest typowa dla ekstensywnego wykorzystania tego czynnika wytwórczego, o czym świadczy zdecydowana dominacja trwałych użytków rolnych. W ten sposób rolnictwo górskie pełni przede wszystkim funkcję krajobrazową i przyrodniczą, w mniejszym zaś stopniu wypełnia zadania produkcyjne. Warto w tym miejscu zauważyć, że na obszarach górskich poziom rozwoju rolnictwa pozostaje w relacjach z funkcją turystyczną. Jak bowiem wskazują badania, w tych miejscowościach, gdzie jest dobrze rozwinięta turystyka jest także bardziej racjonalne wykorzystanie ziemi rolniczej¹⁶.

Natomiast największy udział użytków rolnych w powierzchni ogólnej wydzielonych typów gmin charakteryzuje gminy podmiejskie, w tym przede wszystkim sąsiadujące z Rzeszowem. Ziemia użytkowana rolniczo ma tu znacznie większy udział w powierzchni ogólnej niż w rolniczych gminach powiatu lubaczowskiego, gdzie w przeciwieństwie do gmin podmiejskich znaczna część powierzchni jest zalesiona.

Tabela 10

Struktura użytkowania ziemi rolniczej w wydzielonych typach gmin (w %) w latach 1999 i 2004

Typy gmin	Udział użytków rolnych w powierzchni ogólnej		Udział gruntów ornych w powierzchni UR		Udział sadów w powierzchni UR		Udział łąk w powierzchni UR		Udział pastwisk w powierzchni UR	
	1999	2004	1999	2004	1999	2004	1999	2004	1999	2004
Turystyczne	20,6	21,8	17,5	21,1	0,1	0,0	27,9	27,8	54,5	51,1
Rolnicze	47,0	46,6	64,0	65,4	0,3	0,3	19,4	18,2	16,3	16,1
Podmiejskie ogółem	70,0	76,0	70,4	69,7	2,1	1,9	15,4	18,7	12,1	9,7
w tym:										
– sąsiadujące z Rzeszowem	71,2	71,5	69,2	69,7	2,9	2,6	17,0	19,2	10,9	8,5
– pozostałe	67,0	66,5	72,3	69,8	1,0	0,8	12,8	17,7	13,9	11,7

¹⁶ Czudec (2006), s. 15-16.

Nie ma natomiast większych różnic między gminami rolniczymi i podmiejskimi pod względem struktury użytków rolnych, bo w obu typach gmin ok. 70% powierzchni zajmują grunty orne, a w latach 1999-2004 zmiany proporcji między poszczególnymi formami użytkowania ziemi rolnej były niewielkie. Jeśli uwzględnić w tych porównaniach podział gmin podmiejskich na sąsiadujące z Rzeszowem i pozostałe gminy powiatu rzeszowskiego, to można zauważyć więcej podobieństw między typem gmin rolniczych i drugą z wymienionych grup gmin. Na podstawie analizy struktury użytkowania ziemi rolniczej można zatem stwierdzić, że znaczenie rolnictwa w strukturze gospodarki wydzielonych typów gmin jest zróżnicowane, zwłaszcza między gminami turystycznymi a rolniczymi i podmiejskimi¹⁷.

Jednym z wyznaczników wykorzystania endogenicznych czynników rozwoju gospodarczego i społecznego w skali lokalnej jest sytuacja na rynku pracy, bo na podstawie stopnia wykorzystania zasobów kapitału ludzkiego można wnioskować o zdolności dostosowań tego czynnika do wymagań rynku pracy, ale też wnioskować o konkurencyjności lokalnej gospodarki, której miarą jest dynamika tworzenia miejsc pracy. Za miarę oceny sytuacji na rynku pracy w wydzielonych typach gmin przyjęto udział bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym (tab. 11)

Sytuacja na rynku pracy jest czynnikiem mocno różnicującym poszczególne typy gmin, przy czym najlepsze wykorzystanie czynnika pracy jest w gminach podmiejskich, w tym zwłaszcza sąsiadujących z Rzeszowem. Natomiast największe niewykorzystanie zasobów pracy charakteryzuje górskie gminy turystyczne. Wprawdzie udział osób bezrobotnych w ogólnej liczbie osób w wieku produkcyjnym był w 2009 r. mniejszy niż 5 lat wcześniej, ale taka sama tendencja wystąpiła we wszystkich typach gmin. Można na tej podstawie wnioskować, że walory turystyczne gmin

Tabela 11

Udział bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym w wydzielonych typach gmin (w %)

Typy gmin	Wskaźniki udziału w latach	
	2004	2009
Turystyczne	20,2	15,1
Rolnicze	17,2	12,6
Podmiejskie ogółem	11,6	7,8
w tym:		
– sąsiadujące z Rzeszowem	11,4	7,3
– pozostałe	11,8	8,7

¹⁷ Pełniejsza ocena stanu rolnictwa byłaby wskazana dla ukazania podobieństw i różnic między wydzielonymi typami gmin, ale nie była możliwa ze względu na brak aktualnych danych liczbowych na temat sytuacji w rolnictwie, z uwzględnieniem podziału na gminy.

górskich nie są wystarczająco mocno działającym czynnikiem endogenicznego rozwoju, aby zapewnić podobny stopień wykorzystania zasobów kapitału ludzkiego, jak ma to miejsce w pozostałych typach gmin, mimo że liczba mieszkańców gmin tej grupy jest znacznie mniejsza niż gmin podmiejskich, czy rolniczych. Natomiast relatywnie dobra sytuacja na rynku pracy gmin podmiejskich ma związek z ich bliskim położeniem w stosunku do miasta.

Zakończenie

Na podstawie analizy uwarunkowań rozwoju wydzielonych typów obszarów wiejskich z uwzględnieniem roli czynników endogenicznych można stwierdzić, że największe znaczenie w dynamizowaniu przemian rozwojowych ma bliskie sąsiedztwo miasta, bo ten typ gmin charakteryzuje się największą zdolnością do finansowania samorządowych wydatków inwestycyjnych, mających bardzo ważne znaczenie dla poprawy jakości życia mieszkańców i tworzenia warunków rozwoju przedsiębiorczości na wsi. Ponadto, w gminach sąsiadujących z ośrodkiem miejskim jest – pełniejsze niż w pozostałych typach gmin – wykorzystanie czynnika pracy, co niewątpliwie ma związek z większą możliwością znalezienia pracy w mieście przez mieszkańców tego typu gmin. Jednak oddziaływanie miasta jest widoczne przede wszystkim w przypadku gmin położonych w bezpośrednim sąsiedztwie. Świadczy o tym to, że cechy społeczne i ekonomiczne gmin należących do tego samego powiatu, ale nie sąsiadujących z miastem mają więcej podobieństw do gmin rolniczych.

W przypadku objętych badaniem typów gmin, małe znaczenie w wyznaczaniu dynamiki rozwoju okazują się mieć walory przyrodnicze i krajobrazowe gmin górskich, bo ten typ gmin w największym stopniu wykazuje cechy obszarów problemowych. Dowodzi tego niekorzystna sytuacja demograficzna (niska gęstość zaludnienia), mała zdolność inwestycyjna samorządów gmin, a także słabe wykorzystanie czynnika pracy, mimo wysokiego wskaźnika liczby podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 000 mieszkańców. Cechy społeczne i ekonomiczne tego typu gmin są mniej korzystne niż gmin rolniczych, które – podobnie jak typ gmin turystycznych są położone peryferyjnie w stosunku do ośrodka miejskiego.

Literatura

- Baran E., Grzebyk B., 2010, *Znaczenie zasobów środowiska przyrodniczego w działaniach na rzecz rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów górskich*, [w:] *Czynniki kształtujące konkurencyjność regionu górskiego (na przykładzie polskich Karpat)*, A. Czudec (red.). Wyd. URzesz., Rzeszów, s. 78.
- Błaszczuk D., Zuba M., 2010, *Wiedza jako czynnik rozwoju gospodarczego regionów na przykładzie Polski Wschodniej*, [w:] *Czynniki endogeniczne rozwoju Polski Wschodniej*. Wyższa Szkoła Ekonomiczna i Innowacji w Lublinie, Lublin, s. 19.

- Czudec A., 2006, *Turystyka i rolnictwo – wzajemne relacje i ich znaczenie dla rozwoju regionu górskiego*. Probl. Zagosp. Ziem Górskich, PAN, z. 53, s. 15-16.
- Czudec A. (red.) 2007, *Innowacyjność jako czynnik rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich*. URzesz., Rzeszów, s. 341-342.
- Czudec A., 2009, *Czynniki kształtujące spójność ekonomiczną i społeczną regionu*, [w:] *Możliwości i bariery rozwoju regionu*, A. Czudec (red.). Wyd. URzesz., Rzeszów, s. 15-16.
- Czudec A., 2011, *Sytuacja finansowa jednostek samorządu terytorialnego w województwie podkarpackim – dynamika i kierunki zmian w latach 1999-2008*. RIO, Rzeszów, s. 59.
- Duczowska-Małysz K., 2009, *Nowe funkcje obszarów wiejskich – usługi publiczne*, [w:] *Wokół trudnych problemów globalnego rozwoju obszarów wiejskich, gospodarki żywnościowej i rolnictwa*, K. Duczowska-Małysz, A. Szymańska (red.). SGH, Warszawa, s. 26-27.
- Duffy M., 2008, *The Clock Is Ticking for Rural America*, [w:] *Sustainable Land Management*, F. Brouwer (red.). E. Elgar, s. 77.
- Goźdźka G., 2007, *Strategiczne kierunki rozwoju Polski Wschodniej*. Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do 2020 r., MRR, t. 1, Warszawa, s. 102.
- Ilbery B., (red.), 1998, *The Geography of Rural Change*. Addison Wesley Longman Ltd., s. 1-7.
- Korenik S., 2010, *Zjawisko konwergencji i spójności w procesie integracji europejskiej*. Prace Nauk. UE, nr 101, Wrocław, s. 123.
- Kosiedowski W., 2008, *Regiony Europy Środkowo Wschodniej w procesie integracji ze szczególnym uwzględnieniem wschodniego pogranicza*. Wyd. UMK Toruń, s. 46.
- Musiał W., 2009, *Demograficzne i społeczne uwarunkowania powstawania wiejskich obszarów problemowych*. Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomia, 8(2), s. 94-97.
- Pietrzyk I., 2005, *Paradygmaty rozwoju terytorialnego*, [w:] *Gospodarka i polityka regionalna okresu transformacji*, W. Kosiedowski (red.). Wyd. UMK Toruń, s. 57.
- Pinto-Correia T., Breman B., 2008, *Understanding Marginalization in the Periphery of Europe: a Multidimensional Process*, [w:] *Sustainable Land Management*, F. Brouwer et al. (red.). E. Elgar, s. 18.
- Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007-2020* (aktualizacja 2010), Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów, 2010, s. 109-110.
- Szymła Z., 1997, *Badanie różnicowań regionalnych w Polsce*, [w:] *Związki polityki gospodarczej z polityką regionalną*, R. Roszkiewicz (red.). Wyd. AE, Wrocław, s. 174.
- Ślusarz G., 2005, *Studium społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w świetle zagrożenia marginalizacją – na przykładzie województwa podkarpackiego*. Wyd. URzesz., Rzeszów, s. 57-65.
- Wilkin J., 2007, *Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych*. Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do 2020 r., MRR, t. I, Warszawa, s. 597.